

KIRGIZLARDA VE MOĞOLLARDA ON İKİ HAYVANLI TAKVİM (VI.-XV. YÜZYILLAR ARASI)

Abdrasul İSAKOV*

ÖZ: Kırgız ve Moğol boyları Güney Sibirya ve Moğolistan coğrafyasında komşu olarak yaşadılar. Avrasya'nın pek çok milleti gibi Kırgızlar ve Moğollar On İki Hayvanlı Takvimi kullandılar. Bu yazıda, Kırgızlar ve Moğollardaki On İki Hayvanlı Takvim ile ilgili bilgi verilip, takvimin benzerlik ve farklılıkları gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlarda Takvim, Moğollarda Takvim, On İki Hayvanlı Takvim.

THE TWELVE YEAR ANIMAL CYCLE CALENDAR IN THE KYRGYZ AND MONGOLS (6TH-15TH CENTURIES)

ABSTRACT: The Kyrgyz and Mongol tribes lived as neighbors in the territory of South Siberia and Mongolia. Kyrgyz and Mongols as many nations in Eurasia have used the Twelve-Year Animal Cycle Calendar. In this paper by giving information about the Twelve-Year Animal Cycle Calendar of Kyrgyz and Mongol, it will be displayed the similarities and differences of the calendar.

Keywords: Kyrgyz calendar, Mongol calendar, The Twelve-Year Animal Cycle Calendar.

Giriş: Günlük hayatlarında avcılık ve hayvancılığa çok önem veren Türk ve Moğol kavimleri zamanı hesaplarken de yaşadıkları hayatlarından edindikleri bilgi birikimlerini kullanmışlardır. Yılın nasıl olacağını ve ayın ne zaman başlayıp biteceğini, hayvanların hal hareketlerinden, doğada gerçekleşen değişikliklerden, yıldızların ve ayın konumundan vs. öğrenen bozkır ve orman halkları, olası değişiklikler için de duruma göre tedbirlerini alıyorlardı.

Kırgız ve Moğolların erken dönem zaman hesaplama yöntemlerine baktığımızda, kaynaklarda en çok ay ve yıl hesabı ile ilgili bilgiler çıkmaktadır. Ay hesabı kısa dönemlik hesaplar, yıl hesabı ise uzun vadeli zaman hesaplaması için kullanılıyordu.

“On İki Hayvanlı Türk Takvimi”¹ pek çok millet tarafından benimsenip kullanılan, uzun bir tarihi geçmişi olan bir takvimdir. Osman Turan, On İki Hayvanlı Takvim ile ilgili şu görüşünü belirtmiştir; “On iki hayvanlı takvimde yıla adını veren hayvandan hareketle yılların özellikleri XI. yüzyıldan itibaren çeşitli kaynaklarda belirtilmeye başlanmıştır. Bu

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, rasulaali@hotmail.com

¹ Bahsi geçen takvimin kime ait olduğu ile ilgili çeşitli tespitler söz konusudur. Bu yazıda amacımız takvimin kime ait olduğunu tespit etmek olmadığı için, bu konuya fazla girmeyeceğiz ve pek çok bilim adamının kullandığı gibi “On İki Hayvanlı Türk Takvimi” şeklinde kullanacağız.

çerçevede, yılların her birinde bir hikmet olduğunu sanarak, onunla fal tutmaya ve uğur saymaya yönelmişlerdir.”² Yılların nasıl geçeceği, bolluk, kıtlık, savaş, kuraklık, yağış vb. olup olmayacağı yıllara adını veren hayvanlara göre belirtilmiştir.

Kırgızlarda Takvim

Eski Kırgızların takvimiyle ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında verilir; “Orada yaşayanlar yılbaşı için “Mao-shi”, ay için “ay” tabirin kullanırlar. (İnsanlar) bahar, yaz, son bahar ve kışı ayırabilmek için her üç ayı bir mevsim yaparlar.”³ Taşağıl, aynı bilgiyi şu şekilde verir; “Yılbaşına Mao-shih (baş) ay derler ki, üç ay bir zaman dilimi (mevsim) oluşturur. 12 ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla kaplan derler.”⁴ Çince “Mao-shi” kelimesinin Kırgızca karşılığının ne olduğunu bilmesek de bu bilgilerden Kırgızlarda takvimle ilgili bilinenlerin günümüze kadar korunduğunu görebiliyoruz.

Kırgızlar eski dönemlerden beri zaman hesaplamasını yapıyorlardı ve buna Kırgızca “cıl sürüü” derlerdi. Aynakulova, tespit edilebildiği kadarıyla Kırgızların VI. yüzyıldan itibaren yılları hesaplamaya başladığını bildirir; “Cıl sürüü Kırgız Türklerinde VI.-VIII. yüzyıllardan beri devamlı olarak kullanılmakta olan bir takvim veya zaman hesaplama yöntemidir.”⁵ Kırbaşev, Çin kaynaklarına atıf yaparak Kırgızların yaklaşık 581-618 yıllarından itibaren yeni yılı (Nevruz) kutlamaya başladıklarını yazar.⁶

En eski yıl hesaplama yöntemi olarak Kırgızlarda bahar-yaz (sıcak) ve sonbahar-kış (soğuk) yıl ayırımını söyleyebiliriz. Bu mevsimlendirme yöntemi en eski yıl ayırımıdır ve Avrasya konargöçerleri tarafından kullanılmıştır.⁷

Kırgızlar sadece kendi takvimlerini kullanmayı, komşularının kullandıkları takvimlere de ilgi gösteriyorlardı. “863 yılının Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamlarını Çin’e göndererek dediler ki; “Çin’i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz.”⁸

² Osman Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1941, s. 91-96.

³ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihı Bulaktarı*, (Bundan sonra KKTB), c. II, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2003, s. 43.

⁴ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s. 83.

⁵ Gülnisa Aynakulova, “Grigoryen Kıpçaklar ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Milli Folklor*, Yıl. 19, Sayı: 74, Ankara 2007, s. 23.

⁶ Keneş Kırbaşev, “Nevruz ve Yılname”, *Türk Dünyasında Nevruz. Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni*, 18-20 Mart, Elazığ 1999, s. 215.

⁷ E. C. Toktakunova, “12- Letniy Jivotniy Tsikl v Kul’ture Kırgızskogo Naroda”, *Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, No. 1, Bişkek 2008, s. 2.

⁸ A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 81.

Eski Kırgızlar ayı en eski devirlerden itibaren on ikiye ayırıyordu. Kırgız ay adları⁹ şunlardır; “Calgan kuran, Çın kuran, Bugu, Kulca, Teke, Baş oona, Ayak oona, Toguzdun ayı, Cetinin ayı, Beştin ayı, Üçtün ayı, Birdin ayı.”¹⁰ Ay isimlerinin çoğuna geyiklerin adlarının verilmesi, bunun avcılık zamanından itibaren kullanılmaya başlandığının göstergesidir. Kırgız ay adlarında geyikler (Kuran (karaca erkeği), Bugu (geyiğin erkeği), Kulca (dağ koçu), Teke (yabani teke), Oona (ceylan)) ve somut sayılar ön plana çıkmaktadır.

Moğollarda Takvim

Moğolların kullandığı en eski takvim olarak mevsimsel takvimi söyleyebiliriz. Onlar yılı genel olarak bahar-yaz ve sonbahar-güz şeklinde ikiye ayırıyorlardı. Aylar 30 günden oluşur ve her dört yılda 13. ay eklenerek hesaplanırdı. Aylar harflerle (1, 2, 3, vs.) sayılırdı.¹¹

Kotvicz, eski Moğol ay adlarını şöyle sıralar; “Bahar ayları- xusa, ulan zudan, jexe burgan; Yaz ayları- бага burgan, gani (xubi), xozı; Sonbahar ayları- ölzın, xüük, ulara; Kış ayları; üri, guran, buga.”¹² Moğol ay adlarında geyikler (Guran (karaca erkeği), Buga (geyiğin erkeği), Xusa (koyun)), kuşlar (Ölzın (ibibik), xüük (guguk), ulara (ular)) ön plana çıkmaktadır.

Eski Moğol boylarının yeni yıl bayramlarında tek tarih yoktu. Moğol boyları yeni yılı Grigoryan takvimine göre 22 Ekim ve 25 Aralık tarihlerinde kutluyorlardı. “Moğol boylarının çoğu gündüz ile gecenin eşit olduğu 22 Ekim’de yeni yılı kutlarlardı. Alar Buryatları ve Ordos Moğolları ise kış gündönümünde yeni yılı bayramlardı.”¹³

Marco Polo, Yuan Devleti’nde on iki aya bölünmüş bir hayvan takviminden bahseder; “Bir yılı on iki aya bölmüşler. Her bir ay, bir hayvan ile temsil ediliyor. İlk ay aslan, ikincisi öküz, üçüncüsü canavar, dördüncüsü ay köpek falan diye gidiyor.

Biri herhangi birine:

Sen ne zaman doğdun? diye sordu mu, o şöyle diyor:

⁹ Günümüz Kırgız ay adları, onların anlamı ve kullanılışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Bakit İsakov, “Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı”, *Akademik Bakış*, c. 6, Sayı: 11, Ankara 2012, s. 201-210).

¹⁰ Belek Soltonoev, “Kırgızda Cıl Esebi”, *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993, s. 585-587.

¹¹ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *Kalendarne Običai i Obryadı Narodov Vostočnoy Azii*, Nauka Yayınları, Moskova 1985, s. 171.

¹² Wl. Kotwicz, “O Chronologii Mongolskiej”, *Rocznik Orientalistyczny*, c. 4, Lwow 1928, s. 117.

¹³ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *a.g.e.*, s. 172.

Aslan ayında doğdum, şu gün ve saatte dünyaya geldim. Ayın durumu şöyle idi. Her on iki ay bittikten sonra takvim aynı biçimde devri olarak devam etmektedir.”¹⁴ Her halde Polo, burada on iki hayvanlı yıllık takvimi aylık olarak anlamış olabilir.

Kırgız ve Moğollarda Takvimle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Bütün Avrasya halklarında olduğu gibi, hem Kırgızlarda hem de Moğollarda en eski takvim şekli mevsimsel takvimdir. Kırgız ve Moğol eski ay adlarında benzer geyik isimlerinin (Calgan kuran, Çin kuran, Bugu, Kulca ve Guran, Buga, Husa) olduğu görülmüştür. Üstelik bunların ayları da hemen hemen aynı döneme yıl başına (Kırgızlarda Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Moğollarda Ocak, Şubat, Mart) denk gelmektedir ve bunlara bu ay adların verilmesi de hayvanların çiftleşmeye, çoğalmaya başladıklarıyla açıklanır. Bu da Kırgızlar ve Moğolların doğadan, yaşam tarzlarından (avcılık, hayvancılık) edindikleri tecrübelerini zaman hesaplamak için kullandıklarını göstermektedir.

Kırgızlar ile Moğollardaki konu ile ilgili bir başka önemli nokta, Kırgızlardaki Baş oona (Ağustos) ve Ayak oona (Eylül) ay adlarındaki ceylan anlamı taşıyan “oona” kelimesinin Moğolca’dan geçme olmasıdır.¹⁵

Moğollarda aylar 30 günden oluşur ve her dört yılda 13. ay eklenerek hesaplanır. Aylar harflerle (1, 2, 3, vs.) sayılır.¹⁶ Benzer uygulamanın “arsar ay” adıyla Kırgızlarda da olduğunu ve yalnız üç senede bir 13. ayı eklediklerine şahit oluyoruz.¹⁷

Kırgız ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim

On İki Hayvanlı Takvim, Avrasya coğrafyasında yaygın olarak kullanılan bir takvimdir. Konargöçer hayat tarzın benimseyen ve aynı coğrafyayı paylaşan Kırgızlar ve Moğollar, yüzyıllarca adı geçen takvimi kullanmışlardır. Bazı farklılıklarla birlikte bu takvimin hem Kırgızlar, hem de Moğol halklarında aynı olduğu yaptığımız karşılaştırmada ortaya çıkmıştır.

Kırgızlarda On İki Hayvanlı Takvim

Türklerin takvimi aktif şekilde kullandıklarını runik yazılardan da anlayabiliriz. On iki hayvanlı takvimle ilgili Kül Tigin, Bilge Kağan, Şine-Usu runik yazıtlarında bilgi verilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla

¹⁴ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, s. 147.

¹⁵ Yu. Agiymaa, Yu. Kruçkin, *Mongol-Oros Tol Biçig*, Moskova-Ulan-Bator 2009, s. 218.

¹⁶ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁷ B. İsakov, *a.g.m.*, s. 202.

takvimdeki inek dışındaki bütün hayvanlar, bu manada yazıtlarda geçmektedir.¹⁸ Yenisey Kırgız runik yazıtlarında da, Kırgızların bu takvimi kullandıkları görülür.¹⁹ Yenisey runik yazıtlarının çoğunda vefat edenlerin yaşı net olarak bildiriliyor. Bu da onların takvimi yaygın şekilde kullandıklarını göstermektedir.

Kırgızların on iki senelik takvimi kullandıkları hakkında Çin kaynaklarında kayıtlar vardır. Tan Shu'da iki hayvanlı Türk takvimi ile ilgili şu bilgiler verilir; “On iki hayvan yardımıyla yıl hesabı yaparlar. Örneğin, eğer yıl “Tszı” çemberindeyse sıçan yılı, “Syuy” işareti altındaysa köpek yılı derler. Bu Uygurlarla aynı.”²⁰ Hattâ bazı alimler bu takvimin aslında Kırgızlar tarafından icat edildiğini farzediyorlardı.²¹ Bir diğer bilim adamı olan Karl Ritter, özellikle takvimdeki evcil hayvan adlarının Kırgızların icadı olduğunu belirtmiştir.²² Kırgızların ilk tarih uzmanlarından Belek Soltonoev de Dinling Kırgız ilişkilerine dikkat çekerek on iki hayvanın Kırgızlar tarafından takvime dahil edilmiş olabileceğini yazar.²³ Yine de Takvimin Kırgızlar tarafından icat edildiğini kanıtlamak için bu konu üzerinde daha çalışılması gerekiyor.

Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim

Çinli seyyahların günlüklerinde Moğolların bu takvimi Çinli, Kitan ve Cürcenlerden öğrendikleri ve bununla birlikte onların esas takviminin biraz farklı olduğu da belirtilir; “Yıl ve zaman sayımında, on iki hayvanlı takvimi kullanırlar. Şimdi on renk ve on iki yılı beraber yürüten takvimi de (örneğin, Mavi Sıçan Yılı, Ak Ayın Yeni (ilk) ve Kapanış (son) Günü vb.) uygulamaya başladılar. Onlara bütün bunları Çinli, Kitan ve Cürcenler öğrettiler. Tatarların esas takviminde bu gibi şeyler yoktu. Sadece otların yeşermesini bir yıl, ayın yeniden doğmasını bir ay olarak hesaplarıydı. Birinin yaşı sorulduğunda, parmaklarını sayarak “otlar şu kadar kez yeşerdi”

¹⁸ Ufuk Tavkul, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 30.

¹⁹ L., Bazin, *Les Calenderiers Turc Anciens et Medievaux*, Lille 1974, s. 88-116; Ünver, Günay, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kayseri 2006, s. 259.

²⁰ *KKTB*, c. II, Bişkek 2003, s. 43.

²¹ Vladimir Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK, Ankara 2006, s. 8; Osman Turan, *a.g.e.*, İstanbul 1941; A. H. Margulan, *Nauçnaya Sessiya Po Etnogenezu Kirgizskogo Naroda*, c. III, Frunze 1959.

²² K. Ritter, *Zemlevedenie Azii. Geografiya Stran, Nahodyaşihsya v Neposredstvennyy Snoşeniyah s Rossiey*, SPb. 1860, s. 552.

²³ B. Soltonoev, *a.g.m.*, s. 589.

diye cevap verirler.”²⁴ Çinli seyyahlar Peng Da Ha ve Hiu Ting’in günümüz Moğolistan topraklarını 1230’lu yıllarda ziyaret ettiklerini düşünürsek, on iki hayvanlı takvimin daha halkın tabanına kadar yayılmadığını söyleyebiliriz. Seyyahlar aynı takvimin Çin’de olduğunu da hesaba katarak, bu takvimin onlardan, Kitan ve Cürcenlerden öğrendiklerini yazmış olmalılar.

Peter Golden, ortaçağ Moğol Türk takvimlerini karşılaştırarak, Cengiz oğullarının on iki hayvanlı takvimi Uygurlardan aldığı sonucuna varmıştır.²⁵ Kotviç ise, Moğolların bu takvimi Uygurlardan alıp resmi olarak 1210 yılında kullanmaya başladıklarını yazıyor.²⁶ Fakat Moğolların Gizli Tarihi’nde tavuk yılı (1201, 1225), köpek yılı (1226), domuz yılı (1227), sığan yılı (1204, 1228), inek yılı (1205), pars yılı (1206), tavşan yılı (1207, 1219, 1231), koyun yılı (1211), ifadeleri geçer ve eser bu takvime göre olayları anlatır.²⁷

Moğolların Uygurlardan kabul ettiği on iki hayvanlı takvim, zamanla Çin ve Tibet etkisinde kalmıştır.²⁸ Konunun uzmanı olan Moğol tarihçisi Bira’nın “Moğolların Uygurlardan kabul ettiği on iki hayvanlı takvim” tespiti bizim için değerlidir.

Moğollar 1267 yılında, yeni yılı Çin’de olduğu gibi baharın birinci ayında kutlama kararı alırlar.²⁹ Moğolların yeni yıl bayramı olan “Tsagaan sar” (beyaz ay) Kubilay Han’ın emriyle Şubat ayına alınır. Marco Polo, saraydaki “Tsagaan sar” kutlamalarıyla ilgili; saraydaki herkesin beyaz elbiseler giydiklerini, Moğollara itaat eden ülkelerin hediyeler gönderdiklerini, bu hediyelerin kervanlar şeklinde hükümdarın önünden geçtiğini, tören günü dini ibadet yapıldığını ve saatlerce eğlendiklerini yazar.³⁰

²⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, Yay. Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 116.

²⁵ Peter Golden, “The Twelve-Year Anymal Cycle Calendar In Georgian Sources”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. XXXVI, Sayı: 1-3, Budapest 1982, s. 197-206.

²⁶ Wl., Kotwicz, “O Chronologii Mongolskiej”, *Rocznik Orientalistyczny*, c. 4, Lwow 1928, s. 128.

²⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK, Ankara 2010, parç. 141, s. 69, parç. 193, s. 116, parç. 198, s. 125, parç. 202, s. 133, parç. 239, s. 160, parç. 247, s. 169, parç. 257, s. 181, parç. 264, s. 186, parç. 265, s. 187, parç. 269, s. 190, parç. 272, s. 192, parç. 282, s. 205.

²⁸ Ş. Bira, *Mongol’skaya İstoriografiya (XIII-XVII)*, Moskova 1978, s. 32-33; Moğollar XVII. yüzyıldan itibaren Tibet etkisiyle yıllara renkler vermeye başlamıştır. Dönem itibarıyla araştırma alanımız dışında olduğu için bu konuya girmeyeceğiz.

²⁹ Wl. Kotwicz, a.g.m., s. 136.

³⁰ Marco Polo, a.g.e., c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 106-109; Cungarlardaki Beyaz Ay bayramı ile ilgili bkz: (R. A. Kuşnerik, V. A. Moiseev, “Prazdnik Tsagaan Sar v Djungarii v 1733 g. Po Opisaniyu L. D. Ugrimova”, *Vostokovednie İssledovaniya Na Altae*, Sayı: IV, Barnaul 2004, s. 13-24).

1340'lı yıllarda yazılan ve 1889 yılında Erdene Tszu'da keşfedilen yazıtta, ilk defa 60 yıllık dönüşümlü takvimden bahsedilir.³¹ Moğollarda 12 yıla "küçük tekerlek", 60 yıla "büyük tekerlek" diyorlardı.³²

Ligeti, aşağıdaki efsanede de görüleceği gibi, "Moğollar devreyi Kaplan yılı ile başlatırlar." dese de³³ diğer pek çok kaynakta Moğollar takvimlerini sıçan yılıyla başlatırlar.³⁴

Kırgız ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvimle İlgili Rivayetler

On İki Hayvanlı Takvimle ilgili Kırgızlarda mevcut rivayete göre, "Bir zamanlar on iki hayvan bir araya toplanarak yıl hesabını yapmak istemişlerdir ve her yıla bir hayvanın ismini koymaya karar vermişlerdir. Böylece müçöl³⁵ denilen on iki hayvan isimli Türk takvimi ortaya çıkmıştır. Ancak her hayvan bu takvimin başında kendi isminin olmasını istemiştir. O zaman demişlerdir ki; "Kim ilk olarak güneşin doğduğunu görürse, o birinci olacak." Tanın ağarmasını beklemeye başlamışlar. Deve kendisinin başka hayvanlara göre daha yüksekte olduğunu ve takvimin başında olacağını düşünmüştür. Ancak sıçan gizlice onun başı üzerine çıkmıştır. Bu yüzden o güneşin doğduğunu ilk olarak görmüştür. Bundan dolayı sıçan takvimdeki ilk sıraya oturmuştur. Kendi boyuna güvenen deve ilk on iki içine girememiştir."³⁶ Rivayetin devamını Soltonoev şöyle anlatır; "Sıçan devenin kulağından inip kül yığınının girerek saklanır. Deve güneşin doğuşunu kendinden önce gören fareye kızarak kül yığını içinde aramaya başlar. Devenin külde ağnaması bu yüzdendir derler."³⁷

Benzer rivayet Moğollarda da var. Tanrı³⁸ Moğol takvimindeki 12 yıl için hayvanların isimlerini verirken, 11 hayvanı hemen seçmiş, ama sonuncu için iki aday deve ile sıçan kalmışlar. Kimseyi küskün bırakmak istemeyen Tanrı, meselenin çözümünü iki adaya bırakır. Güneşin ilk nurlarını kim önce görürse, o kazanacak olur. Deve doğuya bakar ve güneşin doğmasını beklemeye başlar. Sıçan ise batıya, sürekli dağların tepelerine bakar. Güneş doğarken, onun ilk nurları sıçanın baktığı dağların tepelerine dökülür ve

³¹ V. L. Kotviç, "Mongol'skiya Nadpisi Vı Erdeni-Dzu", *SMAE*, c. V, Sayı: 1, Petrograd 1918, s. 213.

³² R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *a.g.e.*, s. 176.

³³ L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, TTK, Ankara 1998, s. 287.

³⁴ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *a.g.e.*, s. 173.

³⁵ Müçöl-On iki hayvanlı takvimin 12 yılda döngüsünü tamamlamasına denir.

³⁶ B. U. Urstanbekov, T. K. Çoroev, *Kırgız Tarihi*, Kırgızpoligraf Yayınları, Frunze 1990, s. 99- 100.

³⁷ B. Soltonoev, *a.g.m.*, s. 588.

³⁸ Divani Lugati Türk'te kağan bu işi üstlenir bkz: (Mahmud Kaşgarî, *Divanu Lugat-it Türk*, c. I, TDK, Ankara 1992, s. 345.)

güneş nurlarını ilk olarak sıçan görür. Deve kaybettiğini anlayınca kızarak sıçana yönelir. Sıçan ise küle sığırır. O günden bu güne deve kül gördüğünde orada ağnamaya başlar ve eninde sonunda sıçanı öldüreceğini düşünür.³⁹ Sıçanın ilk yıl seçilmesi hakkında benzer rivayetin Buryatlarda da olduğunu anlatan A. Maşanov, bundan dolayı Buryatlarda gece yarısından sonra başlayan ilk saate “sıçan saati”, ilk aya “sıçan ayı”, ilk yıla da “sıçan yılı” demişler diyor.⁴⁰

Yukarıdaki rivayetin Kırgız varyantında Tanrı veya Kağan’ın olmayışına bakarak, bunun rivayetin daha ilkel şekli olduğunu varsayabiliriz. Daha sonra Kaşgarlı’da olduğu gibi, bu işi Kağan yönetir, daha sonraları ise rivayetin Moğol versiyonunda olduğu gibi Tanrı işin içine girer.

Bazin’e göre, On İki Hayvanlı Takvim Moğolların arasına sonradan ve hatta etkin biçimde ancak Moğol İmparatorluğu döneminde giriyor. Bu dönem Moğol hakimiyeti altındaki Türk topluluklarının hemen hemen tamamında On İki Hayvanlı Takvimin önemli bir yer tutması ile sonuçlanıyor.⁴¹

On iki hayvanlı takvimin kime ait olduğu tartışılır. Kesin olan Osman Turan’ın da belirttiği gibi, bu efsanenin ilkel bir mitoloji olduğudur.⁴² Bozkırda yaşayan Türkler ile Moğol halkları, yaşamları boyunca on iki hayvanın çoğu ile haşır neşir yaşadılar. Bundan dolayı, bu takvimin bozkır kültürüne ait olduğu iddia edilebilir.⁴³

Yine Bazin’e göre, Çinli menşesine rağmen, On İki Hayvan Takvimi, hangi dine girerlerse girsinler, Orta Asya’nın Türk halklarının hayatı ve kültürüne derinden nüfuz etmiştir. Öyle ki, ister Mani dinine, ister Buda dinine, isterse Hıristiyanlığa ve hatta Müslümanlığa girmiş olsunlar, On İki Hayvanlı Takvim onlar için “millî” kültür mirasının önemli bir unsur hüviyetini kazanmıştır. O derecede ki o, Çu metinlerinde “Türkçe” yani

³⁹ A. P. Bennigsen, *Legendi i Skazki Tsentral'noy Azii*, Saint Peterburg 1912, s. 20.

⁴⁰ Nergis Biray, “12 Hayvanlı Türk Takvimi. Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *TAED*, Sayı: 39, Erzurum 2009, s. 676.

⁴¹ Ünver Günay, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kayseri 2006, s. 262.

⁴² Osman Turan, *a.g.e.*, s. 69-70.

⁴³ Takvimin bozkır kültürüne ait olduğuna dair ayrıntılı bilgiler için bkz: (V. F. Şahmatova, “O Proishojdenii Dvenadtsatiletnogo Jivotnogo Tsikla Letoişçistleniya u Koçevnikov”, *Vestnik Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, Almata 1955, s. 43-53; V. V. Tsibul'skiy, *Lunno-Solneçnyy Kalendar Stran Yugo-Vostoçnoy Azii*, Moskova 1988, s. 17; İ. V. Zaharova, “Dvenadtsatiletniy Jivotnyy Tsikl u Narodov Tsentral'noy Azii”, *Trudi İnstitutu İstorii, Arheologii i Emografii Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, C. VIII, Almata 1960, s. 63).

alaturka olarak anıldığı gibi, Moğollar döneminden itibaren de ona “Sâl-i Türkân” denmiştir.⁴⁴

Kırgız ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim ile İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Kırgızlarda insan ömrü annesinin karnında taşıdığı 9 ay da 1 yıl olarak hesaplanır ve insan 12 yıllık birinci müçölünde 13 yaşını doldurur. Moğollarda ise bebek 3 yaşını doldurduğunda dört yaşını doldurmuş olur; saçları kesilir ve lama dualar okur.⁴⁵ Özetle insan yaşı hesabında iki millette de hesaplar birbiriyle örtüşmektedir.

Bir başka ilginç nokta da, Ramstedt’in “müçöl” tabirini Moğolca ile açıklamak istemesidir. Kırgızca’daki müçöl’e, Ramstedt, Moğolca möçe/möçi = “had, çeyrek parça (takvimin mevsim olarak dört bölümünden biri olabilir)”, möçilge(n) = “devir/devre (iki onluk devre, vs.)” ve Kalmukça möç (n)/müç (n) ve möçlgn ile karşılık bulmaya çalışmıştır.⁴⁶ Bu konu dilciler tarafından daha derinlenmesine incelenmesi gereken bir konudur.

Moğollar yılları sert (erkek) ve yumşak (dişi) olarak ayırmışlardır.⁴⁷ Bu daha sonraları dinin de etkisiyle takvimdeki hayvanlar “haram olanlar” (bars, yılan, maymun, it ve sıçan) ve “helal olanlar” (inek, tavşan, balık, at, koyun ve tavuk) olarak ayrılır. Bunun böyle olmasını da Cengiz ile ilgili bir rivayet ile açıklarlar. “Cengiz han at yılı sefere çıkmaya hazırlanır. Ona, “at yılı sefer için uğursuz bir yıl. Yılan yılının başlamasını bekleyelim” derler. Cengiz han ise, “ben bekleyemem, bu yıl yılan yılı olsun” der ve sefere çıkıp zaferle döner. O günden sonra yılan yılı at yılından önce gelir. Böylece, haram helal sırası da bozulur.”⁴⁸

Kırgızlarda ise bu ayırım daha çok “uğurlu” ve “uğursuz” yıl şeklindedir. İslam’ın etkisiyle “haram” (pars, yılan, maymun, köpek, domuz, sıçan) ve “helal” (inek, tavşan, balık, at, koyun, tavuk) olarak ayırımın yapılması da söz konusudur, fakat bu daha sonraki dönemlerde, Kırgızlar Tanrı Dağları’na göç ettikten sonra gerçekleşmiştir.

Kırgızlar Moğolların yıl hesaplarından haberdardı. Manas destanında Moğolların birinci ayı ve yeni yıl bayramı olan “Tsagan”ın, Manas’ın yiğitlerinden Çaganbay’a isim olarak verilmesi şöyle anlatılır; “Çagan atkan

⁴⁴ Ü. Günay, *a.g.m.*, s. 263.

⁴⁵ A. P. Bennigsen, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁶ G. Kara, “L. Bazin’in Eseri ve Eski Türk Takvimlerine Ait Terimler Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2005, s. 154.

⁴⁷ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁸ A. İ. Muhambetova, “Tengrianskiy Kalendar Kak Osnova Koçevoy Tsivilizatsii (Na Kazahskom Materiale)”, *İstoriya i Kul’tura Aralo-Kaspiya*, Almatı 2001, s. 105.

künündö, Buurul tündün tünündö. Çagan künü tuudu dep, Çaganbay koyup alıptır” (Tsagan günü geldiğinde, Karışık gecede.. Tsagan künü doğdu diye, adını Çaganbay koydu).⁴⁹

Marco Polo’da geçen Moğollardaki “arşlan ayında (yılında) doğdum” şeklindeki bilgilerin, aslında Kırgızlar (bütün Türkler) için de geçerli olduğu söylenilebilir.

Sonuç: Mevcut bilgi ve kaynaklara göre, Kırgızlar ve Moğolların erken dönem zaman hesaplama yöntemlerinin, ufak farklılıklar olsa da birbirine benzediği görülmüştür. Bunda iki milletin benzer yaşam tarzları (avcılık, hayvancılık) ve aynı coğrafyayı paylaşmaları en önemli etkidir. Bozkır menşeli olduğunu düşündüğümüz on iki hayvanlı takvim, daha sonra dini unsurları (Kırgızlarda İslam, Moğollarda Budizm) da bünyesine katmıştır.

KAYNAKÇA

- Agiymaa, Yu., Yu. Kruçkin, *Mongol-Oros Tol Biçig*, İnfinum, Moskova-Ulan-Bator 2009.
- Aynakulova, Gülnisa, “Grigoryen Kıpçaklar ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Milli Folklor*, Yıl. 19, Sayı: 74, Ankara 2007, s. 21-28.
- Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Bazin, L., *Les Calenderiers Turc Anciens et Medieviaux*, Lille 1974.
- Bennigsen, A. P., *Legendı i Skazki Tsentral’noy Azii*, Saint Peterburg 1912.
- Bira, Ş., *Mongol’skaya İstoriografiya (XIII-XVII)*, Nauka Yayınları, Moskova 1978.
- Biray, Nergis, “12 Hayvanlı Türk Takvimi. Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 39, Erzurum 2009, s. 671-683.
- Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, Yay. Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Djarilgasinova, R. Ş., M. V. Kryukov, *Kalendarnie Obıçai i Obryadı Narodov Vostoçnoy Azii*, Nauka Yayınları, Moskova 1985.
- Golden, Peter, “The Twelve-Year Anymal Cycle Calendar In Georgian Sources”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. XXXVI, Sayı: 1-3, Budapest 1982, s. 197-206.
- Günay, Ünver, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kayseri 2006, s. 236-272.

⁴⁹ “Çagan Maddesi”, *Manas Ensiklopediyası*, c. II, Bişkek 1995, s. 328.

- İsakov, Bakıt, “Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı”, *Akademik Bakış*, c. 6, Sayı: 11, Ankara 2012, s. 201-210.
- Kara, G., “L. Bazin’in Eseri ve Eski Türk Takvimlerine Ait Terimler Hakkında”, Çev. Mehmet Zeren, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2005, s. 153-166.
- Kaşgarlı, Mahmud, *Divanu Lugat-it Türk*, c. I, Çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Kırbaşev, Keneş, “Nevruz ve Yılname”, *Türk Dünyasında Nevruz. Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni*, (18-20 Mart, Elazığ), Ankara 2000, s. 215-220.
- KKTB (*Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihy Bulaktarı*), c. II, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2003.
- Kotviç, V. L., “Mongol’skiye Nadpisi Vı Erdeni-Dzu”, *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, c. V, Sayı: 1, Petrograd 1918, s. 205-214.
- Kotwicz, W. L., “O Chronologii Mongolskiej”, *Rocznik Orientalistyczny*, c. 4, Lwow 1928, s. 108-166.
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Manas Entsiklopediyası*, c. II, Kırgız Entsiklopediyası Yayınları, Bişkek 1995.
- Margulan, A. H., *Nauçnaya Sessiya Po Etnogenezu Kirgizskogo Naroda*, c. III, Frunze 1959.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- Muhambetov, A. İ., “Tengrianskiy Kalendar Kak Osnova Koçevoy Tsivilizatsii (Na Kazahskom Materiale)”, *İstoriya i Kul’tura Aralo-Kaspiya*, Almatı 2001, s. 104-129.
- Polo, Marco, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul Tarihsiz.
- Ritter, K., *Zemlevedenie Azii. Geografiya Stran, Nahodyaşıhsya v Neposredstvennyy Snoşeniyah s Rossiey*, SPb. 1860.
- Soltonoev, Belek, “Kırgızda Cıl Esebi”, *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993, s. 585-590.
- Şahmatova, V. F., “O Proishojdenii Dvenadtsatiletnego Jivotnogo Tsikla Letoişçistleniya u Koçevnikov”, *Vestnik Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, Almata 1955, s. 43-53.
- Taşagıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2004.
- Tavkul, Ufuk, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 25-45.

ABDRASUL İSAKOV

- Toktakunova, E. C., “12- Letniy Jivotniy Tsikl v Kul'ture Kırgızskogo Naroda”, *Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, No. 1, Bişkek 2008, s. 1-16.
- Tsıbul'skiy, V. V., *Lunno-Solneçniy Kalendar Stran Yugo-Vostoçnoy Azii*, Nauka Yayınları, Moskova 1988.
- Turan, Osman, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1941.
- Urstanbekov, B. U., T. K. Çoroev, *Kırgız Tarihi*, Kırgızpoligraf Yayınları, Frunze 1990.
- Zaharova, İ. V., “Dvenadtsatiletniy Jivotniy Tsikl u Narodov Tsentral'noy Azii”, *Trudi İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, c. VIII, Almata 1960, s. 32-65.